

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

НАТРОШВІЛІ СВІТЛАНА ГЕНАДІЇВНА

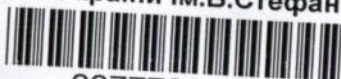
ТЕОРІЯ СЕЛЯНСЬКОГО СІМЕЙНОГО ГОСПОДАРСТВА
І ЇЇ СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ

Спеціальність 08.01.04 – економічна історія і історія
економічної думки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Київ - 1995

Дисертація є рукописом

Листопатірна робота виконана на кафедрі економіки природничих факультетів Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - кандидат економічних наук,
доцент Лемківський А. В.

Офіційні опоненти - доктор економічних наук,
професор Кредисов А. І.

- кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту економіки НАН України
Горкіна Л. П.

Провідна організація - Київський економічний університет
імені Лем"яна Коротченка.

Захист відбудеться "25" травня 1995 року
о "14" годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 01.01.18 в Київському університеті імені Тараса Шевченка
за адресою: 252033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 324.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Київського університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розісланий "21" квітня 1995 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат економічних наук,
доцент

П. М. Леоненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В комплексі актуальних тем економічної теорії однією з найбільш важливих на сьогоднішній день є відродження аграрного сектору економіки України. Суть докорінної реорганізації сільського господарства полягає в подоланні негативних наслідків функціонування командно-адміністративної системи на селі, у формуванні таких відносин, які б повною мірою враховували інтереси селянина, були б мобільнішими, відкритішими для інновацій і гармонійно поєднували різноманітні форми господарювання.

Формування нової соціально-економічної структури сільсько-господарського виробництва передбачає: - відмову держави від монополії на землю; - перерозподіл землі з метою її раціонального використання; - утворення необхідної ринкової інфраструктури /ринків товару, праці, землі і капіталів/; - створення в аграрному секторі конкурентного середовища; - відродження вільного селянського /фермерського/ господарства.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства дослідження проблеми селянського господарства необхідно пов'язувати з проблемою подолання кризових явищ в сільському господарстві. Тим більше, що основні ідеї російських та українських вчених-економістів про суть, структуру і шляхи розвитку селянських господарств дали чудовий результат в 20-х роках в Україні, були переосмислені і впроваджені в економіку провідних західних країн, що дало великий економічний ефект.

В світлі вищесказанного, особливу актуальність набуває дослідження теорії і практики розвитку селянських сімейних /фермерських/ господарств. Селянське господарство - це не лише особлива форма виробничої діяльності, це є особливий спосіб життя,

що становить фундамент культурних традицій народу, джерело життєвої сили нації. Саме з відродженням селянських сімейних /фермерських/ господарств ми в значній мірі пов'язуємо майбутнє України, тому теорія і практика формування, розвитку і функціонування селянських сімейних господарств є особливо важливим об'єктом вивчення.

Ступінь розробки теми. Дослідження селянського сімейного господарства, його структури, принципів і функцій, взаємодії з іншими формами господарювання має багату історію. На початку ХХ століття ці проблеми розглядаються в роботах О.В.Чаянова, А.Челинцева, П.Маслова, М.Макарова, К.Мацієвича, Б.Бруцкуса та інш. Розкриваючи структуру, функції, шляхи організації селянських господарств, вчені піднімали і проблеми кооперації, як засобу підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, включення селянських господарств у сферу ринкових відносин. В роки "воєнного комунізму" селянське господарство трактується як дрібнобуржуазне, що не вписується в структуру соціалістичного господарства. В роки НЕПу - зроблена спроба виходити з реалій в країні /більше 80% населення країни були селяни/. Намітилась загальна тенденція розвитку кооперації, як знаряддя, що сприяє переходу селянського господарства до інтенсивних форм господарювання на селі. О.Чаянов, Е.Слуцький, П.Лященко, Б.Бруцкус у своїх роботах відстоюють точку зору, що селянські господарства при вертикальній кооперації, яка веде до інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, можуть стати могутньою основою економіки нової держави. Однак, в умовах тиску офіційної економічної науки /що базується на марксистській ідеї планової централізації, ототожнює соціалістичну власність з державною/, Я.Діманштейном, В.Акуленко та інш. вченими була зроблена спроба піти

на компроміс, таким чином об'єднавши плановість і ринок, щоб враховувати інтереси селянського господарства.

Починаючи з середини 20-х років ХХ ст., оцінки різних напрямків економічної думки базувались на марксистсько-ленінській методології, яка була проголошена "єдино правильною". В силу цього були відкинуті всі вчення, які не вкладалися в систему офіційної науки, яка склалася в роки радянської влади. Вона була представлена переважно партійними і господарськими діячами, які займалися в тій чи іншій мірі пропагандою ленінських ідей, розробкою програм і проблем економічної політики /В.Чубар, С.Косіор, В.Затонський, Х.Раковський, П.Любченко/; а також економістами-марксистами, які поповнили ряди вчених нової хвилі /В.Введенський, С.Кузнецов, Д.Наумов, П.Жигалко, Е.Терлецький та інш./.

Що стосується плеяди вчених-економістів, які дотримувалися інших поглядів /В.Косинський, О.Чаянов, В.Левитський, С.Фесенко та інш./ - їх діяльність була насильно перервана і висвітлювалась в усі наступні роки поверхово і, як правило, необ'єктивно. Творчість цих вчених, що не знайшла визнання в країні в радянський період, вийшла в скарбницю світової економічної думки. Вже на початку 30-х років ХХ століття були розгромлені практично всі альтернативні офіційній науці економічні школи, а їх провідні представники знищені. В період з 30-х до 50-х років ХХ ст. проблеми селянського господарства не вивчалися. Під кооперацією розумілись колгоспи, а збут і переробка були представлені у вигляді споживчої кооперації.

З кінця 50-х років в роботах С.Грицяя, В.Данилова, В.Кабанова, В.Селунської, Н.Фігуровської аналізуються погляди окремих економістів аграрників 20-х років, починають досліджуватися матеріали дискусій і теоретичних конференцій 20-х - 30-х років,

однако проводять їх в рамках уявлень і традицій про селянські господарства і кооперації, які склались в 30-ті - 40-ві роки.

В публікаціях українських вчених періоду 60-70-х років ХХ ст. розглянуті проблеми формування аграрної економічної думки в до-революційний і післяреволюційний періоди. Однак, в цих роботах відчувається абсолютизація ідеологічних критеріїв при оцінці висновків зроблених українськими вченими-економістами в галузі економічної теорії¹.

В 80-ті роки в роботах Н.Фігуровської, Л.Широкограда і інш. вчених намічається більш глибокий аналіз розвитку економічної думки в 20-ті роки, наближення в оцінці дискусія 20-х років до сучасного їх розуміння. Проте, в роботах, виконаних в цей період, все ще відчувається ідеологічна обмеженість і недостатня об'єктивність при оцінці наукової спадщини вчених організаційно-виробничого напрямку, які становили альтернативу офіційній науці.

В 90-ті роки ХХ ст. в середовищі українських істориків-економістів визріває розуміння необхідності докорінного перегляду теоретичних і методологічних підходів в дослідженні як історії економічної думки в цілому, так і в розгляді окремих проблем. Тільки в останні роки зроблені перші спроби дати реальну оцінку багатой вітчизняної економічної спадщини, виходячи з нових методологічних підходів до висвітлення історії економічної думки, в тому числі, в Україні².

¹ Див.: Нариси з історії економічної думки на Україні /Під ред. Д.Вірника/. - К., 1956. - 386 С.,
З історії економічної думки на Україні. - К., 1961. - 346 С.

² Див.: Горкіна Л.П., Дерев'янкін Т. Економічна думка на Україні: історія та назрілі завдання вивчення //Вісник Академії наук УРСР. - 1990. - № 11; Лортіян Е. Проблема плану і ринку в поглядах українських економістів 20-х років //Економіка України. - 1991. - № 12. - С.65-72 та інш.

Роботи Л.Горкіної, Т.Дерев"янкіна, Н.Петровської, С.Злупка, В.Сікори і інш. поклали початок формуванню принципово нових методологічних основ аналізу історико-економічних досліджень в Україні¹. Надзвичайно важливою в цьому відношенні є робота Л.Горкіної "Нариси з історії політичної економії в Україні" /1994 р./. Вперше в вітчизняній літературі останніх десятиліть аналізуються погляди цілої плеяди українських економістів /останньої третини ХІХ- першої третини ХХ ст./, серед яких В.Левитський, Е.Слуцький, В.Косинський, М.Туган-Барановський, П.Ляшенко і інш. Серед багатьох проблем, розглянутих автором, особливе значення має аналіз поглядів українських економістів на селянське господарство і кооперацію, їх еволюцію, специфіку функціонування в Україні.

Мета роботи полягає у вивченні становлення теорії і практики сімейного селянського /фермерського/ господарства, їх еволюції в різні історичні періоди часу, виявленні значення для сучасної економіки України.

У відповідності з цією метою, в роботі ставиться ряд конкретних завдань:

- прослідкувати генезис формування теорії селянського сімейного господарства, виявити вклад українських статистиків і вчених-економістів в становлення цієї теорії;
- проаналізувати основні напрямки в розробці теорії селянського сімейного господарства, теоретичні витoki формування різних підходів до проблем суті, змісту і шляхів реалізації цієї теорії;
- розкрити процес формування теорії селянського сімейного господарства в економічних дослідженнях 20-х років, показати теоре-

¹ Горкіна Л.П., Дерев"янкін Т.І. Чи можлива об"єктивність історико-економічних досліджень при ідеологізації їх методології //Вісник АН України. - 1991. - № 2 та інш.

тичну і практичну значимість робіт О.Чаянова;

- виявити методологічні корені формування офіційного напрямку аграрної економічної науки в 20-ті роки;
- розкрити причини і наслідки ліквідації організаційно-виробничого напрямку в економічній теорії і господарській практиці;
- на основі історико-економічного аналізу показати залежність між економічним становищем країни і розвитком форм господарювання, які склалися в аграрному секторі економіки;
- виявити специфіку відродження селянських сімейних господарств в період переходу України до ринкових відносин;
- узагальнюючи вітчизняний досвід і враховуючи зарубіжну практику показати можливі шляхи і методи формування фермерських господарств в системі аграрних відносин в Україні.

Об'єктом дослідження є економічна література 20-х - початку 30-х років, в тому числі і українська, яка відображає хід теоретичних дискусій з проблем селянського господарства; крім того - монографії і статті провідних українських і російських економістів ХІХ- початку ХХ ст., а також окремі роботи економістів української діаспори з проблем розвитку економіки України.

В основу дослідження покладений метод поєднання історичного і логічного в їх діалектичній єдності. Теоретико-методологічною базою аналізу даної проблеми є новий для нашої історико-економічної літератури реалістичний підхід, що спирається на власний і світовий теоретичний і практичний досвід в цій галузі.

Наукова новизна і особистий внесок дисертанта полягає в тому, що вперше зроблена спроба на основі нового теоретико-методологічного підходу дати комплексний аналіз розробки проблем селянського сімейного господарства в російській та українській економічній літературі, виявити історичний генезис і реальну зна-

чимість теорії селянського сімейного господарства, можливості її застосування для розвитку економіки України.

В результаті виконаного дослідження в роботі зроблені такі висновки:

- показано, що генезис теорії сімейного селянського господарства безпосередньо пов'язаний з залученням його з кінця XIX ст. до ринкових відносин на основі його інтенсифікації і розвитку системи сільськогосподарської кооперації на початку XX ст.;

- виявлено, що теорія сільського сімейного господарства своїми коренями входить в теорію стійкості трудового селянського господарства, в розробку якої значний вклад внесли українські статистики Д.Журавський, М.Карішев, О.Пешехонов, М.Черненко, Г.Кущенко, М.Прокопович, О.Русов та інш. І вчені-економісти Ф.Щербина, В.Косинський, В.Левитський, Б.Бруцкус, Е.Слуцький та інш.;

- підкреслено, що видатний вчений О.В.Чаянов створив не лише струнку теорію сімейно-трудового селянського господарства, але і науково-практичний напрямок - "школу Чаянова", до якої належала і ціла плеяда вчених та практиків в Україні: М.Птуха, К.Воблий, Р.Орженцький, О.Ярошевич, Б.Сташевський, Л.Яснопольський, П.Пожарський та інш.;

- показано, що теоретико-практичні розробки в руслі "школи О.Чаянова" були спрямовані на реалізацію основної ідеї організаційно-виробничого напрямку сільськогосподарської економії - поєднання переваг сімейно-трудового селянського господарства з перевагами крупного виробництва шляхом кооперування частини трудового процесу, перш за все в галузі переробки, збуту і постачання, організації економічної і селекційної допомоги і т.д.;

- на прикладі розвитку офіційної теорії і практики, їх ідеологічної основи, яка привела до знищення цілого наукового напрямку

і тисячі його представників, а також мільйонів селян, показано, що догматизація моністичного підходу /в даному випадку марксизму/ до вирішення аграрних проблем економіки без врахування власного і світового досвіду веде до колосальних втрат в теорії і на практиці;

- показані переваги, які може дати розвиток малих форм господарювання і перш за все, селянських сімейних господарств в порівнянні з тими великими колективними, які виявили свою економічну неефективність, особливо в перехідний до ринкових відносин період;

- теоретично обгрунтовані можливості відродження селянських і фермерських господарств в Україні і використання ключових моментів теорії організаційно-виробничого напрямку з врахуванням взаємодії різноманітних форм господарювання;

- запропоновано ряд заходів, основних напрямків підтримки державою селянських сімейних господарств і кооперації на сучасному етапі, в т.ч. цільове субсидування селянських сімейних господарств, пільгове кредитування і оподаткування, створення сучасної сільськогосподарської інфраструктури, підтримка сільськогосподарських наукових досліджень.

Практична значимість роботи полягає в тому, що зроблені в ній теоретичні і практичні висновки дозволяють скласти досить цілісну картину еволюції уявлень про селянське господарство, прослідкувати формування альтернативних підходів до розробки теорії селянського сімейного господарства, поглибити сучасний історико-економічний аналіз проблем ефективного, раціонального ведення господарства.

Матеріали дисертаційного дослідження використовуються при читанні курсів "Основи економічної теорії" та "Історія економіч-

ної думки" на кафедрі економіки природничих факультетів Київського університету ім.Тараса Шевченка. /Довідка додається/. Основні положення і висновки дисертаційної роботи використовувались в соціологічних дослідженнях, які проводились Інститутом соціології м.Києва спільно з американськими вченими з проблем формування і розвитку фермерства і його значення в подоланні аграрної кризи в Україні. /Довідка додається/.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідались на методологічних семінарах викладачів і аспірантів кафедри економіки природничих факультетів Київського університету ім.Тараса Шевченка і отримали схвалення, а також на республіканських наукових конференціях.

По темі дисертації опубліковано три статті.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновку і списку використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Витоки теоретичної постановки проблеми селянського сімейного господарства входять в середину ХІХ ст., коли головною проблемою соціально-економічного розвитку російської імперії і, в її межах, України була проблема ліквідації кріпацтва і виведення економіки на рівень передових капіталістичних країн. Представники різних економічних шкіл і напрямків по-різному бачили шляхи вирішення цього питання. Прибічники капіталістичного шляху розвитку відстоювали ідею вільного розвитку промисловості і сільського господарства. Представники революційно-демократичної думки виступали за здійснення ідеалів "селянського соціалізму" і під впливом ідей м.Чернишевського майбутнє селянського господарства пов'язували із збереженням селянської общини. Одним з основних опонентів м.Чернишевського з питання общини був

відомий український економіст І.Вернадський. Він вважав общину пережитком, віджилою формою, яка гальмує розвиток сільського господарства. Аналогічну точку зору мали М.Бунге, Д.Струков, М.Туган-Барановський, С.Прокопович, В.Країнський та інш. Д.Струков стверджував, що община, з її переділами землі, примусовими посівами, круговою порукою, тощо обмежує господарську діяльність селянина, його особисту ініціативу і здібності. Крім того, дослідження українських земських статистиків /Д.Журавського, М.Карішева, А.Пешехонова, М.Черненкова; О.Русова, Ф.Щербини, В.Варзара/ свідчили про те, що відбувається швидка капіталізація села, селянства, посилена в останній третині XIX ст. мобілізацією землі. Цей процес обумовлювався тим, що лише незначна частина поміщицьких господарств капіталізувалась в умовах розвитку ринкових відносин і приходила до нових прогресивних методів ведення господарства. Більша ж частина поміщиків надавала перевагу продажі землі або передаванню її в оренду селянам, які страждали від малоземелля. Аналіз вченими характеру і напрямку мобілізації землі показував, що вона веде до зосередження землі переважно в руках "середнього" селянства, прошарок якого на селі значно зростає. Разом з тим, дослідження економістів, зокрема, таких відомих українських вчених як В.Левитський, В.Косинський, Ф.Щербина, П.Ляшенко та інш. свідчили про вкрай низьку ефективність селянського господарства, його переважно натуральний характер, про те, що селянське господарство страждає не так від абсолютного малоземелля, як від малоземелля відносного, породженого нерациональним веденням господарства. Такі висновки з необхідністю ставили завдання розвитку общинної агрономії взагалі і організації виробництва в селянському господарстві, зокрема.

Однією з передумов наукової постановки і вирішення проблеми

розвитку селянського господарства в системі капіталістичних відносин став так званий соціально-економічний напрямок, який сформувався в другій половині XIX ст. в економічній науці Росії і України, однією з гілок якого спочатку був і марксизм. Під впливом марксизму в підході до трудового селянського господарства і общини, ця течія ставила за основу питання класових відносин на селі, розподілу доходів, про вплив ринку на диференціацію селянства тощо.

Однак, вплив ортодоксального марксизму на представників соціально-економічного напрямку до кінця XIX ст. значно зменшився, особливо в галузі аграрної проблеми. Висновки марксизму і його ортодоксальних послідовників /В.Леніна, П.Маслова та інш./ про характер еволюції селянського господарства і його кінцевої загибелі, як проміжного між пролетарським і буржуазним, абсолютна більшість вчених-економістів не прийняла.

Заслуга вчених соціально-економічного напрямку, серед яких такі відомі українські і російські економісти як С.Русов, В.Левитський, В.Косинський, С.Булгаков та багато інших, полягає в тому, що вони сформували нові висновки про суть і напрями диференціації селянського господарства в бік посилення середніх його груп, показали кризу поміщицького зернового господарства і все більше зосередження виробництва в селянському господарстві, обґрунтували висновки про стійкість селянського господарства у порівнянні з некапіталізованим поміщицьким; про необхідність підтримки і розвитку трудового селянського господарства. Ці вчені вперше дали політико-економічний аналіз дрібнотоварного виробництва в економічних категоріях класичної школи і марксизму, однак зробили висновок про необхідність перегляду змісту цих категорій у зв'язку з особливостями селянського господарства як

напівнатурального простого товарного господарства. Крім того, дослідження закономірностей функціонування селянських господарств в системі капіталістичних відносин привели вчених до ідеї сільськогосподарської кооперації як форми, яка сприяє збереженню і розвитку селянського господарства.

Вийшовши за рамки ортодоксального марксизму, учені-економісти соціально-економічного напрямку впритул підійшли до визначення наукових основ теоретичної сільськогосподарської економії. Висновки, сформульовані ними до кінця XIX ст., були підтверджені практикою перших десятиліть XX ст. і, зокрема, послужили основою для виникнення організаційно-виробничого напрямку. Іншим витоком цього напрямку, в основному в галузі методів дослідження, стали досягнення австрійської і англо-американської шкіл, добре уже відомі в Україні і Росії, що завойовували все більше прибічників /Висока оцінка цих шкіл дана в роботах М.Туган-Барановського, В. Дмитрієва, Е.Слуцького, Р.Орженцького, В.Білімовича та інш./ Саме ідеї австрійської і англо-американської шкіл дали можливість перенести акцент в проблемі селянського господарства з соціально-класового аспекту на аспект економічної ефективності, підійти до вирішення цієї проблеми з точки зору дослідження структури селянського господарства, його організації і закономірностей функціонування. Здійснили цей перехід О.Чаянов і його однодумці на початку XX ст., а в 20-і роки ними був даний такий аналіз повною мірою.

Представники організаційно-виробничого напрямку, розглядаючи селянське господарство, акцентували увагу на внутрішній організаційній стороні індивідуального господарства. Суть організаційно-виробничого напрямку, яскраво виражена в працях О.Чаянова, М.Макарова, Б.Брудкуса, А.Челинцева та інш., полягає в наступному: роз-

гляд селянського господарства як складної системи зв'язків між частинами на службі цілому; підпорядкованість ідеї "мети"; господарство розглядається завжди як щось соціально цілісне; при всіх впливах зовнішнього світу господарство, як організація, є деяка самостійність, як в суб'єктивному, так і в об'єктивному /організаційному/ відношенні. Вчені організаційно-виробничого напрямку вперше в вітчизняній літературі спробували дати наукові основи економічного аналізу стосовно до селянського господарства країни, населення якої більш як на 80% було сільським. "Організаційники" прийшли до висновку, що сільське господарство навіть на початку ХХ ст. ще залишається натуральним, неефективним. Вони поставили завдання пошуку шляхів підвищення ефективності селянського господарства, з метов зробити його товарним і включити в систему ринкових капіталістичних відносин. Найбільша заслуга в розробці і обґрунтуванні теорії селянського сімейного господарства належить О.Чаянову.

В дисертації показано, що визначальною рисою діяльності Чаянова і його школи був безпосередній зв'язок наукових досліджень з практикою, всебічний аналіз і врахування потреб селянського господарства в умовах зростаючої товаризації сільськогосподарського виробництва.

О.Чаянов називав селянина провідною фігурою економіки, а аграрне питання - основним питанням, яке визначає майбутнє розвитку країни. Він доводив, що найбільш ефективні форми ведення сільського господарства досягаються в невеликих сімейно-трудових господарствах, які усуспільнюють не сферу виробництва /як в общині чи артілі/, а сферу обігу, де економічні відносини регулюються торговою, збутовою і кредитною кооперацією. Робочі руки сім'ї є єдиним джерелом доходу і головним. Завдання селянського

господарства, вважав О.Чаянов, полягає в забезпеченні засобів існування селянської сім'ї шляхом найбільш повного і можливо раціонального використання наявних в її розпорядженні засобів виробництва і робочої сили самої сім'ї. Основними елементами селянського господарства є - суб'єкт господарства; організаторська діяльність; виконавська діяльність; володіння засобами господарської діяльності; дохід. Суб'єкт селянського господарства - сім'я з її споживчими запитами і її трудовими можливостями.

Вся логіка аналізу селянського сімейного господарства будується Чаяновим на понятті трудо-споживчого балансу, спільномірності сім'єю своїх трудових зусиль з отриманими матеріальними результатами.

Основне завдання, яке вчені-"організаціоніки" ставили перед собою полягало в розробці організаційно-виробничого плану розвитку сімейного товарного селянського господарства для кожного району і типу сільськогосподарської діяльності. Організаційний план розкриває внутрішню структуру господарства, взаємозв'язки різних галузей господарства, пов'язання сільського господарства і промислів, грошовий бюджет господарства, оборот грошових засобів і продуктів, розподіл трудових затрат селянської сім'ї по часу і по різних галузях та видах діяльності. Він відображає зміни, які відбувалися в селянському господарстві під впливом місцевого ринку, загальноекономічної кон'юнктури. Основними пунктами організаційно-виробничого плану були: баланс праці /землепобовто-промисли/, баланс засобів виробництва /худоба-інвентар/, грошовий бюджет /доходи-витрати/. Основні положення теорії трудового сімейного селянського господарства і його конститутивного ядра - організаційного плану були викладені О.Чаяновим в роботах "Участковая агрономия и организационный план крестьянского хозяйства"

/1911/, "Очерки по теории трудового хозяйства" /1912/, "Бюджет крестьянского хозяйства", "Организация крестьянского хозяйства" /1925/ та інш.

Детально розробляючи теорію трудового селянського господарства, значну частину своїх досліджень О.Чаянов присвятив вивченню діяльності селянської кооперації. Почавши свої наукові дослідження з вивчення кооперативного руху і його досягнень на Заході, він перейшов до активних пошуків дійових заходів, які повинні були сприяти поширенню кооперативного руху серед селянства. Він відмічав, що селянські господарства, об'єднуючись в кооперативи, набувають величезної сили, дуже потрібної для відродження села. Чаянов вивчав розвиток тих переважно інтенсивних галузей сільського виробництва, які можна успішно кооперувати /тваринництво, виробництво льону, картоплі/. В результаті своїх багатопланових досліджень, він прийшов до висновку, що сільськогосподарська кооперація є невід'ємною частиною селянського господарства і представляє собою ретельно організований його варіант. Вчений визначив суть сільськогосподарської кооперації як "глибокого процесу" вертикальної концентрації сільського господарства. Основним завданням вертикальної концентрації у відношенні до сільського господарства є встановлення через систему кооперативних об'єднань і спілок безпосереднього зв'язку кожного селянського господарства з центральними органами.

Великий вплив на розвиток селянського господарства і його кооперацію має держава через загальноекономічну політику, транспортну, митну, податкову, кредитну служби. Спочатку, кооперувавши збут і технічну переробку, сільськогосподарська кооперація проводить концентрацію і організацію сільськогосподарського виробництва в нових і вищих формах, примушуючи дрібного виробника

видозмінювати організаційний план свого господарства відповідно до політики кооперативного збуту і переробки, поліпшувати свою техніку і переходити до вдосконалення методів землеробства і тваринництва, які забезпечують стандартність продукту, піддаючи його ретельному сортуванню, переробці, упаковці, відповідно до вимог світового ринку. При паралельному розвитку електрифікації, техніки, системи складських і громадських приміщень, мережі вдосконалених доріг тощо, вся система господарства якісно переподжується з системи селянських господарств, які кооперують деякі галузі свого виробництва, в систему загального кооперативного господарства. Вертикальна концентрація сприяє наростанню елементів спільного господарювання, розвитку нової господарської психології, якісної еволюції землеробства. Створення ж умов для реалізації цих ідей, на думку Чаєнова, потребує багато часу.

В роботі показано, що ідеї сільськогосподарської кооперації знайшли особливо плідний ґрунт в Україні. Для України вони не були новими. Ще в другій половині XIX ст. вони зароджуються тут, як і на Заході, у формі ідеї виробничого кооперування /артілі/ і розвиваються в ідею власне сільськогосподарської кооперації, яка об'єднує не саму працю, а працівників. Багаточисельна економічна література з питань розвитку артільного руху підтверджує факт, що для України не були чужими ідеї і практика виробничої кооперації. Із середовища ліберального народництва вийшов ряд видатних вчених, в тому числі українських, в тому числі: Ф.Щербина, В.Левитський, В.Постніков, В.Косинський і багато інших, які зробили вагомий вклад в сільськогосподарську економію і теорію кооперації. Представники передових наукових і громадських кіл України виходили з необхідності врахування особливостей соціально-політичного укладу українського селянства і розвивали ідеї сільськогосподарсь-

кої кооперації як одного із способів пробудження національної самосвідомості українського селянства, підвищення його культурного і економічного рівня. Кооперацію вони розглядали як надбання переважно культурних народів і крім того, тих з них, які найбільш раціонально і радикально виконали свої історичні національні завдання. Найбільш закінчене оформлення ідей кооперації, в їх комплексі, знайшли в роботах М.Туган-Барановського. В кооперації він бачив одну з форм, яка могла би дещо нейтралізувати негативні господарські і соціальні наслідки впровадження централістської моделі "державного соціалізму". Розвиток кооперації в різних її формах і на різних рівнях, вважав він, є найкращим способом розвитку самодіяльності людей і формування творчого ставлення до праці.

На початку ХХ ст. практично всі представники української економічної думки - В.Косинський, Б.Бруцкіс, К.Воблій, В.Левитський і інші - захищали ідею селянської сімейної власності, роблячи акцент на збереженні і розвитку селянського сімейного господарства як основи сільськогосподарського виробництва. В той же час, вони підкреслювали необхідність збереження великих поміщицьких господарств, які перейшли до інтенсивного землеробства. Саме ці господарства забезпечували на той час значно більшу його продуктивність і товарність сільськогосподарського виробництва у порівнянні з селянськими господарствами, давали основну частину продуктів харчування для міст і залишки хліба для вивозу.

В 20-ті роки в Україні кооперативна думка була представлена блискучою плеядою теоретиків і практиків, серед яких П.Пожарський, В.Коваль, В.Доманицький, С.Веселовський, К.Мацієвич і інш. Ці економісти спрямували свої зусилля на створення єдиної системи української сільськогосподарської кооперації, яка вже в 1918 п.

завершилась створенням Центрального Українського сільськогосподарського союзу "Централ". Основним його завданням стала подальша розбудова сільськогосподарської кооперації. Інтенсивно продовжувався процес розвитку і теорії кооперації: видаються роботи М.Туган-Барановського "Кооперація, соціально-економічна природа та її мета", О.Чаянова "Основные идеи и формы организации крестьянского хозяйства", О.Челинцева "Теоретические основания организации крестьянского хозяйства" и "О строительстве сельскохозяйственной кооперации". О.Челинцев розглядає організацію сімейно-трудоного селянського господарства у тісному взаємозв'язку з проблемами районування та відповідною розбудовою селянської кооперації в Україні. Особливу увагу вчений звертає на необхідність розгортання кооперативної роботи на наукових прогнозах організаційного стану селянських господарств та змін у ньому в різних районах землеробства. Узагальнюючі висновки цього дослідження були прийняті як програма кооперативної роботи Радю кооперативних з'їздів у вересні 1918 р.

Однак, в офіційній економічній літературі переважало лєнінське розуміння кооперації як господарської організації буржуазного типу. Це визначило ставлення владних кіл до реальної практики селянської кооперації в різних її видах. Кооперація розглядалась переважно як організація, яка не відповідає справі соціалізації українського села і кінець-кінцем була, по суті, знищена. Найбільше розходження українських економістів з радянською владою виявилось в питанні ставлення до селянства. Українських вчених-економістів особливо турбували долі селянства у зв'язку з докорінною ломкою економіки, переводу її на рейки індустріалізації у відповідності з генеральним курсом економічної політики держави. Не дивлячись на зростаюче ідеологічне протистояння і прями

фізичні розправи, В.Постриганев, Я.Диманштейн, В.Акуленко, О.Звоницький та інш. виступали з критичним аналізом офіційного варіанту індустріалізації, її темпів і типу. Вони розвивали компромісну ідею об'єднання плану і ринку як таку, яка дозволяє враховувати в перспективному плануванні інтереси й можливості мільйонів індивідуальних селянських господарств. Колективні форми сільськогосподарського виробництва, не дивлячись на допомогу з боку держави, не набули широкого поширення в Україні і не принесли вагомих результатів. Це примусило, та й то не надовго, звернутися до світового та вітчизняного досвіду сільськогосподарської кооперації в різних її формах, розвиток яких вже в перші роки НЕПу дав добре відомі плідні результати для всього народного господарства України. Однак, вже з середини 20-х років селянська кооперація була практично ліквідована, а сотні аграрників-науковців та практиків, близьких до "школи Чапнова" - були репресовані. Суцільна колективізація на початку 30-х років привела до голодомору 1933 р. в Україні.

Белика теоретична спадщина вчених-економістів організаційно-виробничого напрямку, що знайшла визнання у всьому світі, на довгі десятиліття була виключена з вітчизняної науки. Процес повернення могутньої теоретичної спадщини українських вчених-економістів сьогодні лише починається. Величезний історико-економічний і статистичний матеріал, залишений нам вченими того часу, може і повинен стати ідеологічною основою концепції виходу України з економічної кризи. Тільки йдучи цим шляхом, враховуючи вітчизняний, а також теоретичний і практичний досвід провідних західних країн, Україна буде спроможна відродити національну економічну культуру.

В дисертаційній роботі підкреслюється, що розгляд різних

підходів до селянського сімейного господарства, його структури, функцій, принципів побудови дозволяє визначити селянське сімейне господарство в сучасних умовах як особливу форму вільного підприємництва, що здійснюється на основі економічної вигоди, поєднує функції власності, праці і управління. Сьогодні стає очевидним, що монополія великих господарських структур в аграрному секторі є недоцільною і при відсутності альтернативних форм господарювання веде до глибоких затяжних криз економіки. Господарства, які живуть працею селянина, більш пристосовані до коливань природньо-кліматичних і економічних факторів, оскільки в несприятливій обстановці можуть виживати за рахунок самоексплуатації.

Українською державою сформульоване стратегічне завдання по відношенню до аграрного сектору: формування нової соціально-економічної структури сільськогосподарського виробництва на основі функціонування і розвитку різноманітних форм господарювання. При цьому, в перехідний до ринкових відносин період акцент робиться на підтримку і розвиток селянських сімейних і фермерських господарств. Тактика здійснення аграрної реформи потребує врахування всієї сукупності економічних, соціальних, політичних, психологічних факторів, а також природньо-кліматичних, географічних умов, особливостей надання переваг тим чи іншим формам господарської діяльності, які історично склалися в різних регіонах України.

Успішному проведенню реформи на селі повинні сприяти такі вимоги: комплексність, послідовність, наукова обґрунтованість і поступовість ринкових перетворень. Україна може і повинна зайняти гідне місце в Європейській Економічній Співдружності, як країна з високорозвинутим аграрним сектором економіки. Це стане можливим, при умові сприяння розвитку селянських сімейних і фермерських господарств в межах концепції "змішаної економіки". Ана-

ліз процесу формування селянських сімейних і фермерських господарств в Україні дозволяє виділити такі види селянських господарств, як сімейні, міжсімейні, малі кооперативи. Суттєву характеристику селянських сімейних господарств становлять: володіння землею або на правах приватного власника, або орендатора; добровільність створення; власність на засоби виробництва, а також нерухомість; самостійність у визначенні структури виробництва, реалізації продукції, виконистання прибутків; економічна відповідальність за результати господарської діяльності.

В роботі визначені можливі шляхи формування в Україні селянських сімейних господарств. Перший - на основі власного господарства, другий - через оренду, третій - на основі реорганізації колгоспів і радгоспів.

При практичній організації селянського сімейного господарства визначаються його виробничий напрямок, розміри, необхідні засоби виробництва. Прибуток, як основний критерій ефективності селянського сімейного господарства не є самоціллю для фермера, бо селянське сімейне господарство представляє собою не лише сферу виробничої діяльності, а й особливий спосіб життя.

Процес формування селянських сімейних господарств в Україні лише починається, але вже стикається з певними труднощами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Основними серед них є: недосконалість законодавчих актів і правових гарантій держави стосовно фермерства; слабка матеріально-технічна база, яка не відповідає сучасному етапу НТП; розладжені внутрігосподарські зв'язки; посилення диспропорції в господарських відносинах між містом і селом; невідповідність значної частини населення до ведення нових форм господарювання; відсутність практичного досвіду самостійного господарювання, боязнь відповідальності за процес праці

і його результати.

Подолання цих труднощів можливе при розвитку кооперації і допомозі держави в становленні селянських сімейних і фермерських господарств. Горизонтальна і вертикальна кооперація дає селянським сімейним господарствам всі переваги крупних форм господарювання, залишаючи незмінним основне - відчуття власника, господаря землі, зацікавленість в максимально ефективному веденні господарства і подоланні відчуження праці.

Економічна підтримка державою селянських сімейних господарств повинна включати: безпосереднє субсидування фермерських і селянських сімейних господарств, їх пільгове кредитування і оподаткування; стабілізацію цін на сільськогосподарську продукцію для захисту господарств від тиску великих корпорацій агробізнесу; державні програми меліорації землі, створення сучасної сільськогосподарської інфраструктури /яка включає дороги, прокат техніки, радіо, газ тощо/; охорону і правильне використання землі і водних ресурсів; підтримку сільськогосподарських наукових досліджень; страхування врожаю.

В процесі практичної організації і функціонування селянських сімейних і фермерських господарств необхідно звертатися до вітчизняної теоретичної спадщини економістів-аграрників, практична реалізація ідей яких на Заході дала блискучі результати. Визначення форм, методів, шляхів і труднощів формування селянських сімейних і фермерських господарств в Україні дозволить провести корекцію відповідних державних програм і уникнути багатьох труднощів при організації селянських сімейних господарств в кожному конкретному випадку.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені в таких публікаціях:

1. Теория семейного крестьянского хозяйства А.В.Чаянова на пути аграрного возрождения. // В сб.: Воспроизводственная структура валового национального продукта Украины и экономический механизм его оптимизации. - Депонир. в УкрИНТЭИ, № 1718. - Ук.92, от 21.10.92, статья 0,4 п.л.

2. Пути возрождения крестьянского семейного хозяйства на Украине: отечественный и международный опыт // В сб.: Мировая экономика и проблемы рыночной трансформации Украины. - Депонир. в ГНТБ Украины, № 236. - Ук. 94, от 07.02.94, статья 0,4 п.л.

3. Роль крестьянских семейных хозяйств в экономическом развитии Украины. // В сб.: Сборник работ студентов и аспирантов Киевского университета им.Тараса Шевченко. - Депонир. в ГНТБ Украины. - УДК 330.191.12/477/. - РГАСНТИ 06.78.19.09.1995, статья 0,4 п.л.

4. Теорія "селянських сімейних господарств О.В.Чаянова і її роль в сучасних аграрних системах. // Тези конференції "Актуальні проблеми методики преподавания экономической теории и политологии". - Ивано-Франковск, 1992. - 0,2 д.а.

5. Теория крестьянского семейного хозяйства в контексте современной экономической науки. // Тези конференції "Проблеми викладання дисциплін економічної теорії. - Киев, 1994. - 0,2 д.а.

АНОТАЦИЯ

НАТРАШВИЛИ СВЕТЛАНА ГЕННАДИЕВНА. "Теория крестьянского семейного хозяйства и ее современное значение". Диссертация является рукописью. Диссертация на соискании ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.01.04. экономическая теория и история экономической мысли. Киевский Университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1995г.

В диссертации исследованы основные этапы развития теории крестьянского семейного хозяйства. Особое внимание сосредоточено на роли организационно-производственного направления в развитии теории крестьянского хозяйства и кооперации. Разработаны пути организации и развития крестьянских семейных и фермерских хозяйств на современном этапе развития Украины.

Ключевые слова: крестьянское семейное хозяйство, кооперация, община, дифференциация, организационно-производственное направление, социально-экономическое направление, аграрная реформа.

ANNOTATION

NATROSHVILI SVETLANA GENNADIEVNA. "Theory of peasant family household and its modern significance". The dissertation is a manuscript. The dissertation is for obtaining the degree Doctor of philosophy (Ph.D.) in Economics under the specialisation code 08.01.04. economic history and history of economic thought, Kiev Taras Shevchenko University Kiev - 1995.

In the Thesis the main stages of the development of the theory of peasant family household was investigated. The particular attention was given to the importance of organizational and production directions in the development of the theory of peasant household and cooperation. The ways of organization and development of peasant family and farmers households on the modern stage of the development of Ukraine have been worked out.

Key words: peasant family household, cooperation, community, differentiation, organizational and production direction, social and economic direction, agraria reform.

Підписано до друку 28.03.1995 р. Формат 60x84 1/16. Об. 1.2.

Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 105. Безплатно.

ДІД УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

AB.32.262

AB 32.262